

УДК 32.1:303.4:711.122

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ: ПОРОГОВІ УМОВИ

Качинський Анатолій Броніславович,
доктор технічних наук, професор

Викладено концептуальне бачення порогових умов безпеки життєдіяльності особи, суспільства та держави – першого рівня граничних значень національної безпеки. Обґрунтовано їх природу, значення й ієрархічну структуру основних підсистем глобальної системи безпеки життєдіяльності.

Ключові слова: національна безпека, безпека життєдіяльності особи, суспільства та держави, порогові умови, ієрархічна структура систем, система індикаторів і граничних значень національної безпеки.

Сучасна система забезпечення національної безпеки повинна керуватися системним баченням проблем, бути озброєною знаннями синергетики та нелінійної динаміки [25]. Тому розробка критеріїв безпеки має базуватися на граничних значеннях, засади яких складають уявлення про збереження структурних зв'язків як між окремими особами, суспільством, так і державою.

Слід виділити три рівні граничних значень:

- перший – порогові умови безпеки життєдіяльності людини, суспільства та держави;
- другий – система індикаторів і граничних значень національної безпеки;
- третій – галузеві граничні значення.

У даній статті розглядаються порогові умови для узагальненої ієрархічної моделі різних систем, що наведені у роботах [9; 19]. Серед них – держава, етнос, корпорації, колективи, людина.

Порогові умови – це такий критерій безпеки, недотримання якого заважає нормальній стратегічній пріоритети, №2 (27), 2013 р.

ному розвитку особи, суспільства та держави і призводить до утворення негативних і руйнівних тенденцій.

Порогові умови безпеки ми розглядаємо як якісні показники граничних значень, їх перший рівень. Наступний рівень – кількісні граничні значення будуть розглянуті у наступних публікаціях.

Держава: адміністративно-правові режими

Поняття «режим» (від франц. *regime* – управління) означає сукупність правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети. Під правовим режимом розуміють встановлені законодавством порядок використання об'єкта, припустимі межі та способи розпорядження ним. Правовий режим забезпечується відповідними заходами впливу (заохочення й відповідальності) з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Адміністративно-правовий режим – це певне поєднання адміністративно-правових засобів регулювання, що виявляється в централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та юридичній нерівності суб'єктів правовідносин [2; 3].

До числа основних елементів адміністративно-правового режиму належать такі.

За глибиною змін у конституційному статусі громадян та організації розрізняють звичайні, особливий, воєнний і надзвичайні режими. Перші не змінюють конституційного статусу громадян і організацій; другі суттєво обмежують їх права й свободи, вводять особливий порядок здійснення окремих видів конституційних прав і свобод.

За часом дії виділяють постійні або короткочасні, ситуаційні (надзвичайний стан) режими.

За територією дії розрізняють режими, що діють на всій території України або в окремих її регіонах чи місцях (режим прикордонної зони).

За окремими об'єктами виділяють режими заповідників, вогнепальної зброї, отруйних речовин тощо.

За видами діяльності розрізняють режими оперативно-розшукової діяльності, окремих видів підприємницької діяльності тощо.

Засади правових режимів встановлюють Конституція та закони України. За юридичною природою серед правових актів, що регулюють правові режими, виділяють правостановлюючі, які містять первинні «режимні» норми, та правозастосовні акти. Так, на підставі ст. 106 Конституції [16] та Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» Президент України приймає рішення про введення режиму надзвичайного стану, в якому встановлює певні правила, а місцевий орган виконавчої влади (обласна державна адміністрація), керуючись цим актом, встановлює комендантську годину [13].

Усі спеціальні адміністративно-правові режими мають дві взаємопов'язані сторони: змістовну й формальну. Змістовну сторону складають причини та мета введення режиму, його організаційні, економічні елементи, пов'язані з ними дії. Формальна (юридична) сторона містить такі елементи: хто, на який строк, на якій території встановлює режим; процедура його введення, здійснення, скасування; система «режимних» обов'язків і прав. Більшість спеціальних режимів, як правило, обмежують права громадян. Проте такі обмеження не повинні бути надмірними й мають встановлюватися тільки законами.

Таким чином, правовий режим – це правова форма відносин у певній сфері суспільного

життя, що має комплекс правових засобів, якими забезпечується відповідний порядок динаміки цих відносин у часі й просторі та визначаються напрями правового регулювання. Відповідно, адміністративно-правовий режим – це правова форма динаміки адміністративно-правових відносин у часі й просторі, що має визначену мету регулювання та забезпечення комплексом правових засобів [2; 3].

З погляду національної безпеки передусім серед них необхідно розглянути: особливий період, воєнний стан як особливий правовий режим, правовий режим надзвичайного стану і правовий режим *зони надзвичайної екологічної ситуації*.

Період: особливий період

Це – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [12].

Період: воєнний стан

Ст. 1 Закону України «Про оборону України» [12] визначає *воєнний стан* як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Підпоріг – бойова та мобілізаційна готовність

Насамперед ця порогова умова стосується управління військами. Його мета полягає у забезпеченні визначеного рівня бойової та мобілізаційної готовності військ, їх всебічної підготовки до застосування та ефективної реалізації оперативних (бойових) можливостей військ під час ведення військових операцій (бойових дій) [27; 29].

У збройних силах деяких держав прийнято розглядати такі рівні **бойової готовності** [5]: 1) «постійна»; 2) «підвищена»; 3) «воєнна загроза»; 4) «повна».

Історичні факти підтверджують важливість цієї підпорогової умови для воєнної та національної безпеки. Так, згідно з «планом Барбаросса», розробленим у грудні 1940 р.,

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

Гітлер почав інтенсивну підготовку до війни проти СРСР. Достовірна і незаперечна інформація про плани Гітлера через розвідників і дипломатів надходила до Сталіна. Але замість відповідних заходів з приведення збройних сил у бойову готовність радянське керівництво засуджувало чутки про напад Німеччини як безпідставні, запевняло в міцності та непорушності радянсько-німецького договору. Початок війни виявився несподіваним для командування Червоної армії, населення країни, що призвело до трагічних наслідків.

Ось як це описує у спогадах відомий радянський воєначальник С. М. Штеменко: «Нарешті треба сказати, що фашистській Німеччині вдалося використати елемент раптоності. Агресор напав на СРСР, побивши всі рекорди віроломності. Ситуацію ще більше ускладнювало те, що своєчасно не були віддані єдині для Збройних Сил розпорядження про повну бойову готовність. Тому війська (крім флоту і з'єднань Одеського військового округу) не встигли зайняти передбачені планом оборонні позиції, змінити аеродроми, підняти в повітря літаки, здійснити інші необхідні заходи» [35, с. 27].

Бойова готовність «Постійна»

Це – повсякденний стан військ, укомплектованість яких особовим складом, озброєнням і військовою технікою, забезпеченість матеріально-технічними засобами дозволяють перевести їх у встановлені терміни у більш високі ступені бойової готовності («підвищену», «воєнної загрози» і «повну»). Проводиться підготовка військ за планом бойової підготовки.

Бойова готовність «Підвищена»

Це – стан військ, при якому вони в мінімальні стислі терміни можуть бути приведені в бойову готовність «воєнної загрози» або «повну» без виконання бойових завдань. При бойовій готовності «підвищена» здійснюється такий комплекс заходів: офіцерський склад і прапорщики переводяться, за необхідності, на казармене становище, скасовуються всі види зборів, відпустки, усі підрозділи повертаються до місць постійної дислокації, техніка поточного забезпечення звільняється з короткочасного зберігання, учбово-бойова техніка завантажується боєприпасами, посилюється добовий наряд, встановлюється цілодобове чергування офіцерів штабів, перевіряється система оповіщення та сигналізації, припиняється звільнення в запас, архіви готуються до здачі, зброя і боєприпаси видаються офіцерам і прапорщикам тощо.

Бойова готовність «Воєнної загрози»

Це – стан військ, за якого вони готові до виконання бойових завдань. Терміни приве-

дення підрозділів у бойову готовність «воєнної загрози» залежать від багатьох чинників (клімату, сезону тощо). Особовий склад отримує зброю і протигазу, НЗ. Уся техніка виводяться в запасний район. Частини скороченого складу і кадри, що комплектуються за мобілізаційним планом офіцерами, прапорщиками, сержантами і солдатами, здійснюють прийом організаційного ядра, підготовку виведення техніки, озброєння і матеріальних засобів у запасний район, розгортання пунктів прийому приписного складу.

Бойова готовність «Повна»

Це – стан найвищого ступеня бойової готовності військ, коли вони здатні до негайного виконання бойових завдань. Згідно із ст. 10 Закону України «Про оборону України» [12] Міністерство оборони України як центральний орган виконавчої влади забезпечує реалізацію державної політики у сфері оборони, функціонування, бойову та мобілізаційну готовність, боєздатність і підготовку Збройних сил України (ЗСУ) до здійснення покладених на них функцій і завдань.

Перевірку бойової та мобілізаційної готовності згідно з Указом Президента України від 27 вересня 2010 р. № 917/2010 «Про Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних сил України та інших військових формувань» [31] здійснює інспекція відповідно до покладених на неї завдань. Вона вивчає: стан бойової та мобілізаційної готовності ЗСУ, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Державної прикордонної служби України до виконання завдань за призначенням.

Поріг: надзвичайний стан

Ст. 1. Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [13] визначає *надзвичайний стан* як особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України з використанням насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування згідно із цим Законом повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту

конституційного ладу, а також допускає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надзвичайний стан в Україні може бути введено на період не більше як 30 діб і не більше як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності період надзвичайного стану може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною радою.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 24 березня 2004 р. № 368 «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями» залежно від обсягів заподіяних наслідків, технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, надзвичайна ситуація класифікується як державного, регіонального, місцевого або об'єктового рівнів.

Підпоріг – державний рівень

Визнається надзвичайна ситуація:

1) яка поширилась або може поширитися на територію інших держав;

2) яка поширилась на територію двох чи більше регіонів України (Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя), а для її ліквідації необхідні матеріальні й технічні ресурси в обсягах, що перевищують можливості цих регіонів, але не менш як 1% від обсягу видатків відповідних місцевих бюджетів (надзвичайна ситуація державного рівня за територіальним поширенням);

3) яка призвела до загибелі понад 10 осіб або внаслідок якої постраждало понад 300 осіб (постраждали – особи, яким внаслідок дії уражальних чинників джерела надзвичайної ситуації завдано тілесне ушкодження або які захворіли, що призвело до втрати працездатності, засвідченої в установленому порядку) чи було порушено нормальні умови життєдіяльності понад 50 тис. осіб на тривалий час (більш як на 3 доби);

4) внаслідок якої загинуло понад 5 осіб або постраждало понад 100 осіб, чи було порушено нормальні умови життєдіяльності понад 10 тис. осіб на тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки (оцінені в установленому законодавством порядку), спричинені надзвичайною ситуацією, перевищили 25 тис. мінімальних розмірів (на час виникнення надзвичайної ситуації) заробітної плати;

5) збитки від якої перевищили 150 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

6) яка в інших випадках, передбачених актами законодавства, за своїми ознаками визнається як надзвичайна ситуація державного рівня.

Підпоріг – регіональний рівень

Визнається надзвичайна ситуація: 1) яка поширилась на територію двох чи більше районів (міст обласного значення) Автономної Республіки Крим, областей, а для її ліквідації необхідні матеріальні й технічні ресурси в обсягах, що перевищують можливості цих районів, але не менш як 1% обсягу видатків відповідних місцевих бюджетів (надзвичайна ситуація регіонального рівня за територіальним поширенням); 2) яка призвела до загибелі від 3 до 5 осіб або внаслідок якої постраждало від 50 до 100 осіб, чи було порушено нормальні умови життєдіяльності від 1 тис. до 10 тис. осіб на тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки перевищили 5 тис. мінімальних розмірів заробітної плати; 3) збитки від якої перевищили 15 тис. мінімальних розмірів заробітної плати.

Підпоріг – місцевий рівень

Визнається надзвичайна ситуація: 1) яка вийшла за межі території потенційно небезпечного об'єкта, загрожує довкіллю, сусіднім населеним пунктам, інженерним спорудам, а для її ліквідації необхідні матеріальні й технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості потенційно небезпечного об'єкта; 2) внаслідок якої загинуло 1–2 особи або постраждало від 20 до 50 осіб, чи було порушено нормальні умови життєдіяльності від 100 до 1000 осіб на тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки перевищили 0,5 тис. мінімальних розмірів заробітної плати; 3) збитки від якої перевищили 2 тис. мінімальних розмірів заробітної плати.

Підпоріг – об'єктовий рівень.

Визнається надзвичайна ситуація, яка не підпадає під названі вище визначення.

Поріг: зона надзвичайної екологічної ситуації

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [11] *зона надзвичайної екологічної ситуації* – це окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація; *надзвичайна екологічна ситуація* – це надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави; негативні зміни в навколишньому природному середовищі – це втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього при-

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

родного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах.

Підстави та порядок оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації, зміна меж території зазначеної зони передбачені законом. Зокрема, згідно зі ст. 5 згаданого Закону *підставами* для оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації є:

- значне перевищення гранично допустимих норм показників якості навколишнього природного середовища, визначених законодавством;

- виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матеріальної шкоди юридичним, фізичним особам чи навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи чи інших чинників;

- негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави;

- негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі, які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження господарської діяльності на відповідній території;

- значне збільшення рівня захворюваності населення внаслідок негативних змін у навколишньому природному середовищі.

Законом визначено також порядок оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації (ст. 6). Так, окрема місцевість України оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України. Указ Президента України про оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації затверджується Верховною Радою України впродовж двох днів з дня звернення Президента України.

Іншим цікавим напрямом дослідження порогових умов безпечного існування держави є т. зв. теорія розміру. Так, американський учений Леопольд Кор, аналізуючи проблеми розвитку та розпаду держав, дійшов висновку, що головною причиною їх занепаду є зростання розмірів території вище допустимого рівня. З погляду економіки максимальна кількість населення країни не повинна перевищувати 10–12 млн осіб.

Свою теорію він назвав *теорією розміру*. Основні положення цієї теорії можна зрозуміти з такої цитати: «Проблеми фізичного та соціального існування – це всього лишень величини. З'єднавши чітко не зв'язані між собою факти у цілісну теорію розміру, я хотів продемонструвати тільки дві ключові речі: по-перше, те, що можна застосувати всюди, можна застосувати і до соціальної сфери, по-друге, якщо моральні, фізичні або політичні негаразди всього лишень функції розміру, якщо єдина проблема – проблема величини, то єдиним рішенням має стати відрізання речовини й організмів як таких, що переросли свої природні границі. Суть проблеми полягає не в тому, щоби рости, а в тому, щоби припинити ріст. Вирішення проблеми – не об'єднання, а роз'єднання... Вирішення проблем варто шукати в ліквідації тих організмів, які переросли свій розмір і називаються великими державами, а також у відновленні здорової системи невеликих і легкокерованих держав, існування яких було властиве минулим століттям» [17, с. 19]. Наприклад, він пропонував розділити США на 11 невеликих держав, а СРСР – на 12.

Згідно з теорією Л. Кора у міру збільшення території держави в останньої починають накопичуватися проблеми, які з часом, досягнувши певної величини, стають неподоланними. Зростає кількість соціальних конфліктів, поглиблюється економічна криза, рівень життя громадян невпинно знижується, а колишній політичний тріумф перетворюється на справжній колапс. Тому, за Л. Кором, важливою пороговою умовою існування держави є розмір її території, вихід за межі якого призводить до незворотніх політичних, економічних і соціальних наслідків.

Якщо за життя Л. Кора його теорія переважно нищівно критикувалася [32], то нині в академічному середовищі кількість її прихильників невпинно зростає. Нещодавно у видавництві Массачусетського університету побачила світ книга авторів Альберто Алесіна та Енріко Сколаре «Розмір нації». Окрім того, щось подібне трапилося з Радянським Союзом у 1991 р. Нині таке можна спостерігати у Великій Британії, Іспанії тощо.

Етнос: цивілізаційні пороги

За багатьма ознаками нашу епоху можна назвати переломною історичною епохою, коли особливо гостро постають питання пошуку джерел та нових суспільних форм соціально-політичного й економічного розвитку, його гармонізації із соціальними відносинами та навколишнім природним середовищем.

Особливості економічного та соціального розвитку наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. полягають у цивілізаційному характері проблем, що постають перед людством, у всеохоплюючих, планетарного масштабу завданнях, які зумовлюють необхідність об'єднання, кооперації зусиль світового співтовариства для забезпеченого врівноваженого, збалансованого господарського поступу, здатного вирішувати глобальні проблеми людства. Водночас залишаються суттєвими відмінності окремих країн і регіонів стосовно їх реальних можливостей щодо забезпечення сталого, самопідтримуючого економічного та культурного зростання.

Концепція А. Тойнбі

На основі величезного історичного матеріалу англійський історик А. Тойнбі показав, що цивілізація приходить до людей не внаслідок якогось біологічного дару чи впливу сприятливого географічного середовища, а внаслідок відгуків на виклик за надзвичайно тяжких обставин життя, які змушують спільноти докласти безпрецедентних зусиль для свого виживання [30].

Наприклад, формування найдавніших цивілізацій людства було зумовлене викликом дикої природи – посухою Сахари та переселенням стародавніх єгиптян у долину Нілу, викликом природи межиріччя Тигру та Єфрату – шумерами, річища Інду – цивілізації Хараппи, Великої Китайської рівнини – стародавнім китайцям, виклику тропічних джунглів Мексики – майя, неродючого гірського плато Анд – інкам, виклику Середземного моря – міноїцям та еллінам.

Унаслідок напруження життєвих сил спільнота вимушена або деградувати і зникнути, або ж створити нову соціальну організацію. А. Тойнбі показав, що в основі існування людської спільноти лежить «життєвий порив». Останній – свого роду могутній потік творчого формування, «потреба творчості» й у міру його ослаблення життя розпадається. Саме людина реалізує життєвий порив через свою творчість.

Якщо зважити на ідеї А. Тойнбі, в основі етногенезу лежить поріг – виведення з рівноваги тієї чи іншої спільноти, а граничним значенням є деяка кількість людей певної релігійної належності. Поєднання цих порогових умов можна розглядати як критерій безпеки.

Концепція Л. Гумільова

Російський учений Л. Гумільов переосмислив концепцію А. Тойнбі. Його концепція «життєвий порив» як продукт історичних (у тому числі і природних) обставин перетвори-

ла на пасіонарність – надмір біохімічної енергії живої речовини біосфери, який стає чинником етногенезу. Останній виводить процес з-під влади соціально-економічних чинників і тлумачить його як суто географічний.

Носіями пасіонарності, яка є надміром біохімічної енергії живої речовини, протилежної до вектора інстинкту, і визначає здатність до наднапруження, виступають окремі особи – пасіонарії. Останні мають відмінну рису поведінки, орієнтовану в бік, протилежний інстинкту самозбереження. Пасіонарії, на відміну від «гармонійних осіб», замість того, щоб задовольняти такі як в усіх потреби – розмноження у межах сім'ї, підкоряння усталеним порядкам, пасивне слідування історичним подіям, прагнуть вийти за межі буденності, виявляють виключну незадоволеність станом речей і намагаються подолати усталену інерцію [8].

Фактично Л. Гумільов розглядає етногенез як енергетичний процес: для того, щоб здійснити історичний вчинок, необхідне зусилля. Це зусилля, як акт творення нового, має спрямовуватися на подолання інерції обставин оточуючого середовища. А це значить, що необхідно здійснити роботу більшу, ніж просто самозбереження та виживання. І для цієї роботи необхідна енергія.

Таким чином, у концепції Л. Гумільова під пороговою умовою можна розуміти фазу підйому, яка настає у разі, коли граничне значення – кількість пасіонаріїв, які сповідують нові ідеї, досягає деякого критичного значення, а саме достатнього, щоб зробити своїми союзниками основну масу людей, коли вся діяльність народу спрямовується на виконання спільних інтересів, на перемогу. Це й є критерієм безпеки.

Корпорації: форми організації суспільства

Наступним вагомим кроком у подальшому дослідженні порогів може стати фундаментальна праця Дугласа Норта, написана у співтворстві з Джоном Уоллісом і Баррі Вайнгастом «Насильство та соціальні порядки» [22]. За визнанням Норта, головна мета їхньої роботи – інтегрувати та пов'язати в єдину методологію дослідження переконань, насильства та інституційної структури для того, щоб зрозуміти, як організоване суспільство і як воно змінюється.

Авторами роботи впроваджено оригінальну типологізацію основних соціально-політичних порядків, які беруть початок в історичному минулому та широко представлені у сучасному світі. Відповідно до їхньої концеп-

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

ції впродовж усієї своєї історії людство користувалося лише трьома типами суспільного устрою, тобто всього трьома шляхами організації суспільства, які є самодостатніми та внутрішньо гармонійними.

Перший шлях – це *примітивний суспільний устрій*, тобто суспільство мисливців-збирачів. У контексті даної роботи цей устрій розглядається побіжно.

Наступний тип суспільного устрою – це *система обмеженого доступу*. Така система створює перепони доступу до політичних та економічних важелів впливу і тим самим захищає схеми отримання надприбутків. Надприбутки створюються як за допомогою обмеженого доступу до ресурсів і таких важелів впливу, як контроль над релігією, торгівлею, освітою та силовими структурами, так і за допомогою перепон для створення різних суспільних організаційних форм, які могли б користуватися популярністю у суспільстві. Впливові гравці використовують пільгові схеми для отримання надприбутків, а оскільки силове протистояння зменшує їхні надзвичайні доходи, вони зацікавлені співпрацювати з правлячою коаліцією, а не ворогувати з нею. У системах обмеженого доступу через політичні механізми здійснюється маніпуляція економікою з метою створення надприбуткових схем, а можливість отримання надзвичайних доходів для певних груп дозволяє уникнути силового протистояння.

Третій тип суспільного устрою – *система відкритого доступу* – базується на відкритій конкуренції, свободі створення різноманітних організаційних форм і верховенстві права. Такі суспільства використовують конкуренцію та державні інституції для дотримання конституційних прав, включаючи загальний політичний контроль за всіма організаційними формами з можливим застосуванням примусу, але тільки за згоди більшості суспільства.

Отже, ця концепція дає розуміння того, що собою являють система обмеженого доступу та система відкритого доступу. Їх принципові відмінності полягають у двох різних способах доступу до основних економічних і політичних ресурсів.

На основі історичного досвіду Європи та Північної Америки автори виокремили три порогові умови (ПУ), що можуть виникнути в умовах обмеженого доступу й надалі стимулювати до формалізації відносин між елітами, а саме: дотримання верховенства права для еліт; формалізація управлінської спадкоємності в організаціях еліт; централізований і консолідований контроль над силовими структурами.

ПУ № 1. Верховенство права для еліт. Постійно діючі організації (завдяки формалізації управлінської спадкоємності) продовжують діяльність навіть без участі тих, хто їх заснував, дозволяючи організаціям ще більше зміцнюватись.

ПУ № 2. Постійно існуючі організації в громадській і приватній сферах. Такі організації потребують постійно існуючої держави, оскільки загибель, тимчасовість держави (наприклад смерть короля) не може гарантувати постійних і стабільних для них умов існування.

ПУ № 3. Консолідований контроль за силовими структурами. Цей контроль передбачає, що лише спеціалізовані організації (воєнні та поліція) є спеціалістами із застосування силових методів. Окрім того, передбачається, що ці організації контролюються державою та дотримуються конституційних норм щодо застосування силових методів до громадян.

Всі три порогові умови історично виникли у межах системи обмеженого доступу. У спосіб вдосконалення законодавства та судової системи панівна коаліція намагається упорядкувати взаємовідносини між елітами. Постійно існуючі організації є засобом обмеження рент і систематичного створення рент. Консолідація воєнної сили під контролем політичної системи утворює монополію на насилля, яка знижує частоту насилля у державі. Разом усі три порогові умови утворюють можливість для безособистісних взаємовідносин усередині еліти.

Колективи: критичний розмір соціальної групи

Напружена реакція на життя у великих групах пов'язана із закономірністю, яку відкрив еволюційний психолог Робін Данбар [4]. Він з'ясував, що середній розмір групи серед людиноподібних і мавп пов'язаний із розміром їхнього мозку: що більший мозок, то більший розмір групи. На його думку, це пов'язано з тим, що збільшення кількості нейронних зв'язків у більшому мозку дає змогу індивідові підтримувати більшу кількість соціальних зв'язків. Екстраполювавши отриману лінію на мозок такого розміру, як у людини, Р. Данбар з'ясував, що для нас передбачуваний розмір групи має становити близько 150 осіб. Люди ідеально пристосовані до життя у групах такого розміру не тому, що це максимальна кількість змістовних соціальних зв'язків, які індивід може підтримувати. Виявляється, 150 – це число напрочуд близьке

до розміру всіляких природних груп, до яких належать люди: військові підрозділи, сільські громади, середній розмір мисливсько-збиральних ватаг тощо.

Життя у групах понад 150 осіб створює певний психологічний тягар [4]. У таких групах уже неможливо ставитися до інших членів групи так само, як у групах меншого розміру. Ми починаємо дегуманізувати одне одного, а наша поведінка стає неприродною, що призводить не тільки до психологічного неспокою, а й до конфліктів. Нині надмірне фонове соціальне подразнення є однією з причин зростання рівня психічних розладів у більшості суспільств. Експерти ВООЗ очікують, що станом на 2020 р. психічні розлади займуть другу сходинку у рейтингу головних причин непрацездатності та смертності у світі.

Людина: концепція прийнятного ризику

Концепція прийнятного ризику є основою раціонального планування заходів щодо забезпечення безпеки нинішнього покоління людей з урахуванням політичних, економічних і соціальних чинників.

Рівні прийнятного ризику в державі можна розглядати як порогові умови її безпечного існування, що законодавчо закріплюються. Наприклад, для нормування впливу підприємств ядерного паливного циклу рекомендуються наступні значення ризику у розрахунку на людину на рік: персонал підприємств – 1×10^{-5} ; населення у санітарній зоні – 1×10^{-6} ; решта населення регіону – 1×10^{-7} ; населення за межами даного регіону з урахуванням транс-кордонних і глобальних ефектів – 1×10^{-8} .

Проте у межах концепції прийнятного ризику зростання рівня життя всіх членів суспільства може бути суттєво обмеженим, оскільки у разі її реалізації не враховується суспільна користь при використанні новітніх технологій, які спочатку можуть бути тісно пов'язаними з підвищенням ризику для тих, хто їх реалізує. Це може спричинити громадське незадоволення, тому що ризикують одні,

а користь від цього отримують інші. Тому як порогове значення безпеки людини краще використовувати прийнятний ризик, що суспільство виправдовує [6; 14].

У такому разі члени суспільства, які безпосередньо ризикують і безпеку яких на даному етапі розвитку науки і техніки не можна забезпечити на прийнятному рівні, отримують соціально-економічні компенсації від суспільства.

Висновки

В ієрархічних системах відношення всередині кожної підсистеми сильніші, ніж відношення між підсистемами, що забезпечує їм загальну стійкість. І ця стійкість має свої границі – порогові умови.

Для кожної з розглянутих підсистем порогові умови мають різну природу. Одні визначаються значеннями фундаментальних фізичних констант, інші – алометричним співвідношенням e^c або законами держави тощо. Спільним для них є те, що у межах порогових значень на кожному ієрархічному рівні гарантований поступальний розвиток системи та її підсистем разом.

Нині на практиці намагаються використовувати значну кількість критеріїв безпеки, які характеризували би ступінь захищеності основних об'єктів національної безпеки. Очевидний на перший погляд зв'язок між ретельним урахуванням усіх негативних чинників на людину, на кожен із елементів соціальних систем, держави, довкілля призводить у цілому до надзвичайно складних висновків щодо безпеки на основі цих критеріїв. Тому доцільно розглядати три рівні граничних значень: порогові умови безпеки життєдіяльності людини, суспільства та держави; систему індикаторів і граничних значень національної безпеки та галузеві граничні значення.

При цьому необхідно користуватися невеликою кількістю індикаторів і граничних значень безпеки й отриманих за їхньою допомогою інтегральних оцінок стану національної безпеки.

Список використаних джерел

1. *Антропний принцип* // Астрономічний енциклопедичний словник / за загальною редакцією І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів : ЛНУ – ГАО НАНУ, 2003. – С. 23.
2. *Белевцева В. В.* Административно-правовые режимы обеспечения стабильности государства / В. В. Белевцева // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Серия : Юридические науки. – 2012. – Т. 25(64). – № 2. – С. 244–251.
3. *Адміністративне право України* : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дяченко ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
4. *Велз Сп.* Посіви Пандори : Непередбачувана ціна цивілізації. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 240 с.

5. *Война и мир в терминах и определениях* / под общей ред. Д. О. Рогозина. – М. : Изд. дом «ПоРог», 2004. – 624 с.
6. *Горбулін В. П.* Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
7. *Горшков В.* Физические и биологические основы устойчивости жизни. – М. : ВИНТИ, 1995. – 233 с.
8. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
9. *Жилин Д. М.* Теория систем. Опыт построения курса. – М. : УРСС, 2004. – 184 с.
10. *Жирмунский А. В.* Критические уровни в развитии природных систем / А. В. Жирмунский, В. И. Кузьмин. – Л. : Наука, 1990. – 223 с.
11. *Про зону надзвичайної екологічної ситуації : закон України* // ВВР України. – 2000. – № 42 – Ст. 348.
12. *Про оборону України : закон України* // ВВР України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.
13. *Про правовий режим надзвичайного стану : закон України* // ВВР України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.
14. *Израэль Ю.* Экология и контроль природной среды. – Л. : Гидрометеиздат, 1984. – 555 с.
15. *Казютинский В. В.* Антропный принцип / В. В. Казютинский, Ю. В. Балашов // Природа. – 1989. – № 1. – С. 23–32.
16. *Конституція України* // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
17. *Кор Л.* Распад государств. – М. : Товарищество научных изданий КМК, 2007. – 262 с.
18. *Кукал З.* Природные катастрофы. – М. : Изд-во «Знание», 1985. – 240 с.
19. *Майнцер К.* Сложносистемное мышление : Материя, разум, человечество. Новый синтез. – М. : УРСС, 2009. – 464 с.
20. *Медоуз Д.* Азбука системного мышления. – М. : БИНОМ, Лаборатория знаний, 2011. – 342 с.
21. *Монин А. С.* История Земли. – Л. : Наука, 1977. – 228 с.
22. *Норт Д.* Насилие и социальные порядки / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – 480 с.
23. *Одум Г.* Энергетический базис человека и природы / Г. Одум, Э. Одум. – М. : Прогресс, 1978. – 239 с.
24. *Одум Ю.* Экология : в 2-х т. – М. : Мир, 1986. – Т. 1. – 328 с. ; Т. 2. – 376 с.
25. *Петров В. К.* Устойчивость государства / В. К. Петров, С. Г. Селиванов. – М. : Экономика, 2005. – 491 с.
26. *Реймерс Н.* Экология. Теория, законы, правила, принципы и гипотезы. – М. : Россия молодая, 1994. – 367 с.
27. *Рендулич Л.* Управление войсками. – М. : Воениздат, 1974. – 269 с.
28. *Рикфлекс Р.* Основы общей экологии. – М. : Мир, 1979. – 424 с.
29. *Рипенко Ю. Б.* Управление войсками. Серия : Коммандос. – М. : Харвест, АСТ, 2006. – 502 с.
30. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М. : Прогресс. Культура, 1991. – 736 с.
31. *Про Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань : указ Президента України від 27 вересня 2010 року № 917/2010* // Офіційний вісник України. – 2010. – № 27. – Ст. 892.
32. *Фурсов А. И.* Антикор (Маргиналии к книге «Распад государств») // Распад государств / Л. Кор. – С. 252–262.
33. *Хаин В. Е.* Общая геотектоника. – М. : Недра, 1964. – 476 с.
34. *Хокинг С.* Высший замысел / С. Хокинг, Л. Млодинов. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2012. – 208 с.
35. *Штеменко С. М.* Генеральный штаб у роки війни. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1987. – 908 с.